

Instrumenty wsparcia klastrów kreatywnych w Polsce i Europie

Sławomir Olko

Politechnika Śląska

Streszczenie

Artykuł przedstawia ogólną analizę instrumentów wsparcia klastrów kreatywnych w oparciu o opisane, istniejące instrumenty wsparcia ze środków publicznych. Instrumenty wsparcia klastrów są bezpośrednią konsekwencją prowadzonej polityki innowacyjnej i klastrowej na poziomie UE, kraju (polityka narodowa) oraz regionu. Ze względu na swoją specyfikę klastry kreatywne wymagają również specyficznych instrumentów wsparcia dostosowanych do sposobów zarządzania wiedzą w klastrze oraz prowadzonych przez klaster aktywności. W nowym okresie programowania (2014–2020) przewidziano różne formy wsparcia w których mogłyby uczestniczyć bezpośrednio lub pośrednio klastry kreatywne.

Słowa kluczowe: polityka innowacyjna, polityka klastrowa, klastry, sektory kreatywne

Wprowadzenie

Polityka innowacyjna powinna zakładać współpracę wielu środowisk w celu tworzenia i wdrażania nowych rozwiązań do praktyki — tworzenia innowacji. Współcześni teoretycy i praktycy polityki gospodarczej oraz zarządzania są zgodni co do tego, że skuteczne wdrażanie innowacji to współpraca co najmniej trzech środowisk: biznesu, nauki i administracji (Etzkowitz i Leydesdorff 2000). Carayanis i Campbell (2009, s. 343) argumentowali następnie za niezbednością modelu poczwórnej helisy (*quadruple helix*) — włączeniem społeczeństwa obywatelskiego oraz pięciokrotnej helisy (*quintuple helix*) — uwzględnieniem w analizach środowiska naturalnego. Niezależnie od stosowanych modeli i podejść współpraca jest kluczowym zagadnieniem dla efektywności wdrażania innowacji, tworzenia gospodarki opartej na wiedzy oraz rozwoju krajów i regionów.

Klastry są formą instytucjonalizacji współpracy inicjowanej zarówno oddolnie jak i odgórnie, która jest wspierana przez różnego rodzaju instrumenty (polityczne, finansowe, prawne). Klastry w sektorach kreatywnych są w trudniejszej sytuacji niż klastry w sektorach tradycyjnych lub wysokich technologii ze względu na większy dystans do końcowego odbiorcy swych wartości oraz uzależnienia finansowania od państwa i mecenatu prywatnego (sektor kultury i sztuki). Z tych względów wymagają one specyficznych instrumentów wsparcia, odmiennych od instrumentów dostępnych dla klastrów w sektorach tradycyjnych oraz wysokich technologii. Rola sektorów kreatywnych oraz sieci i klastrów w nich występujących polega również na oddziaływaniu na inne sektory gospodarki, społeczeństwo regionu a także współtworzeniu tożsamości miejsc i ich atrakcyjności (Knop i inni 2013, s. 24). Rola sektorów kreatywnych została zauważona i doceniona na początku XXI wieku. Kluczowym jej orędownikiem oprócz Floridy jest Nussbaum, który twierdzi, że gospodarka wiedzy będzie sukcesywnie przekształcać się w gospodarkę kreatywną, a kluczem do sukcesu biznesowego jest posiadanie tzw. inteligencji kreatywnej, czyli umiejętności wykorzystywania osób kreatywnych oraz zdolności komunikacyjnych dla tworzenia nowych wartości w społeczeństwach (Nussbaum 2013). Klasik traktuje sektory kreatywne i ich klastry jako najistotniejsze czynniki

* Niniejsza publikacja zawiera wyniki badań realizowanych w ramach projektu pt. „Modele zarządzania wiedzą w sieciach i klastrach przemysłów kreatywnych w Polsce oraz krajach UE.” Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/07/B/HS4/03016.

kreujące kierunki rozwoju regionów, miast a nawet społeczności lokalnych (Klasik 2010). Z powyższych względów zasadna jest dyskusja naukowa o sposobach i instrumentach wsparcia dla klastrów kreatywnych odwołująca się do zebranych informacji empirycznych. Celem artykułu jest przedstawienie istniejących instrumentów wsparcia klastrów kreatywnych w Polsce oraz wybranych klastrów kreatywnych w UE, a także ich jakościowa ocena z perspektywy ich zasadności i odbioru przez istniejące klastry kreatywne.

Klaster kreatywny jako obiekt wsparcia

Wśród polityk klastrowych na świecie możemy wyróżnić całe spektrum rozwiązań, które oferują całą gamę rozwiązań: od całkowitego braku wsparcia i oczekiwania na inicjatywy oddolne, aż po przypadki administracyjnego sterowania i wspierania klastrów. Unia Europejska, pomimo prowadzenia obszaru polityki klastrowej na szczeblu ponadnarodowym pozostawia swoim członkom dużą dozę samodzielności w zakresie polityki wsparcia klastrów. Polityka klastrowa opiera się na rozumieniu czym jest klaster jako narzędzie wspomagające rozwój i innowacje kraju i regionu. Spośród wielu definicji warto zwrócić uwagę na definicję przyjętą przez Polską Agencję Rozwoju Przedsiębiorczości, która jest wiodącą jednostką wdrażającą działania polityki klastrowej w Polsce: „Klaster — geograficzne skupisko niezależnych podmiotów reprezentujących określoną specjalizację gospodarczą, współpracujących i konkurujących ze sobą w ramach łańcucha wartości. Współpraca w ramach klastra ma charakter sformalizowany, jest realizowana w wymiarze zarówno wertykalnym, jak i horyzontalnym i ukierunkowana na osiągnięcie założonych wspólnych celów. Klaster stanowi źródło korzyści i tworzy nową wartość dla wszystkich typów podmiotów w nim uczestniczących, takich jak przedsiębiorstwa, uczelnie i inne jednostki naukowe, instytucje otoczenia biznesu, administracje publiczne oraz pozostałe organizacje wspierające”.¹

Intensywność powstawania klastrów można postrzegać jako następstwo prowadzonej w Polsce polityki rozwoju klastrów, która rozpoczęta została w 2004 roku, z chwilą przystąpienia Polski do UE. Klastry są bardzo istotnym elementem polityki innowacyjnej wspierającym transfer wiedzy

Tab. 1. Liczba klastrów oraz liczba klastrów kreatywnych w Polsce wg. województw

Województwo	Całkowita liczba klastrów	Liczba klastrów kreatywnych
Dolnośląskie	47	2
Kujawsko-pomorskie	22	2
Lubelskie	48	2
Lubuskie	20	0
Łódzkie	29	2
Małopolskie	41	6
Mazowieckie	74	3
Opolskie	12	2
Podkarpackie	44	1
Podlaskie	38	1
Pomorskie	49	3
Śląskie	78	7
Świętokrzyskie	34	3
Warmińsko-mazurskie	28	3
Wielkopolskie	44	6
Zachodniopomorskie	20	2
Razem	628	45

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych PARP oraz własnych badań identyfikacyjnych

1. Opracowanie systemu wyboru Krajowych Klastrów Kluczowych. Część I: Charakterystyka Krajowego Klastra Kluczowego w oparciu o analizę źródeł wtórnych. Joanna Hołub-Iwan, Łukasz Wielec, Warszawa, sierpień 2014, [@:] http://www.pi.gov.pl/PARPFiles/file/news/20141009_KKK/KKK_Raport_Etap_I_i_Zalacznik_16092014_.pdf.

w regionach, ich rola jest szeroko określona w dokumentach strategicznych UE (Klemens 2014). Obecnie trudno jest precyzyjnie określić liczbę klastrów w Polsce, w tym klastrów kreatywnych, jest ona obszarem pogłębionych badań praktycznych realizowanych przez PARP.² Tabela 1 prezentuje całkowitą liczbę klastrów powstałych od początku prowadzenia analiz polityki klastrowej w Polsce (około 2006 roku), obejmuje zatem również klastry nieaktywne.

Biorąc pod uwagę aktualną aktywność klastrów zaprezentowane w tabeli 1 wyniki można zwerfikować przyjmując, że w Polsce działa obecnie nie więcej niż 300 klastrów, w tym około 30 klastrów kreatywnych. W Europie, według European Cluster Observatory są 42 klastry kreatywne (tzw. organizacje klastrowe).³ Klaster kreatywny czyli klaster występujący w przemysłach kreatywnych można zdefiniować odwołując się do powszechnie znanych definicji klastra (Knop 2013, s. 95; Knop i inni 2013, s. 24). Klaster kreatywny można zdefiniować w następujący sposób: „Grupa organizacji i osób, wyłaniających się z lokalnych i regionalnych społeczności, którzy wywodzą się z biznesu, nauki, kultury, sztuki, edukacji, zdrowia, rozrywki i wypoczynku. Dynamika klastra opiera się na tworzeniu tożsamości regionu, innowacyjnym wykorzystaniu zasobów i poszukiwaniu (tworzeniu) talentów, przy zachowaniu i rozwoju wartości lokalnych i regionalnych. Stanowią bazę zasobów i kreatywnych umiejętności dla innych klastrów i rozwoju innowacji w regionie.”⁴ Klastry kreatywne zrzeszają różnego rodzaju podmioty, przy czym najważniejszy jest udział przedsiębiorstw kreatywnych, a więc przedsiębiorstw, których główna wartość dla odbiorcy wynika z odniesienia do aspektów emocjonalnych i estetycznych (Rosenfeld 2004).

Jak pisze Klasik: „Klastry w przemysłach kreatywnych potrzebują czegoś więcej niż standardowe klastry biznesu. Kreatywny klaster obejmuje firmy i instytucje non profit, publiczne i biznesowe, instytucje kulturalne i instytucje badawcze oraz specjalne miejsca spotkań i wymiany myśli indywidualnych artystów i naukowców, takich jak parki naukowe, centra kultury oraz ośrodki medialne. Kreatywne klastry są miejscami życia i pracy, gdzie są wytwarzane i konsumowane produkty, których tworzywem jest własność intelektualna, taka jak patent, nowa technologia lub procedura, znak towarowy i marka handlowa, dzieło autorskie i projekty różnego typu.” (Klasik 2008, s. 15).

Klastry kreatywne posiadają szereg cech specyficznych, odróżniających go od innych typów klastrów:

- funkcjonują w środowisku kreatywnym, którego rdzeniem jest tzw. klasa kreatywna; wgęług Floridy środowisko kreatywne jest napędzane jest pięcioma elementami (tzw. 5T): technologią, talentami, tolerancją, tożsamością i terytorium (Florida 2004);
- angażują wszystkie środowiska tzw. poczwórnej helisy, przy czym kluczową rolę dla klastrów kreatywnych odgrywa społeczeństwo obywatelskie;
- rola technologii w klastrach kreatywnych jest inaczej rozumiana niż w klastrach biznesowych lub technologicznych: w szczególności nie chodzi o technologie masowej produkcji stosowane przez duże przedsiębiorstwa, lecz o technologie pozwalające indywidualizować tworzoną wartość. Wizjoner Jeremy Rifkin wskazuje wprost na technologie druku 3D, energetyki producenckiej oraz wspomagające je technologie informacyjne i komunikacyjne (Rifkin 2011);
- jest zakorzeniony i silnie związany z lokalnym środowiskiem kultury współtworząc i wykorzystując tożsamość miejsca i jego atrakcyjność;
- ma zdecydowanie miejski charakter — prężne klastry kreatywne działają w dużych aglomeracjach miejskich, w których występuje wysoka koncentracja terytorialna podmiotów sektora kreatywnego (Martin i inni 2015).

Zaprezentowane cechy klastrów kreatywnych powodują, że wymagają one specyficznych form wsparcia, które powinny koncentrować się na:

- organizacji miejsc kreatywności i kultury, które umiejętnie łączą aspekty użyteczności kreatywnej, biznesowej i artystyczno-kulturowej;

2. Na zlecenie PARP do końca 2015 roku realizowane jest badanie pt. Pogłębiona inwentaryzacja klastrów w Polsce, którego jednym z celów jest określenie liczby klastrów w Polsce spełniających określone kryteria (zob. Zaproszenie do składania ofert na przeprowadzenie: Pogłębionej inwentaryzacji klastrów w Polsce – 2015 [dostęp: 2015.11.12], [a:] <http://bip.parp.gov.pl/zaproszenie-do-skladania-ofert-na-przeprowadzenie-poglebionej-inwentaryzacji-klastrow-w-polsce-2015>)

3. Zob. Clusters at your fingertips, [a:] <http://www.clusterobservatory.eu/index.html>.

4. Przyjęta w projekcie definicja autorska na podstawie wcześniejszych prac studialnych.

- wsparcia organizacji miejsc wirtualnych o charakterze kreatywnym, które wspomagają aktywność kreatywną o charakterze realnym;
- wsparciu technologii dla klastra, z których mogą korzystać uczestnicy klastra;
- wsparciu publicznym projektów o charakterze kreatywnym lub kulturalnym, które są realizowane wspólnie przez uczestników klastra.

Knop zaproponowała model dojrzałości polityki klastrowej, który uwzględnia trzy fazy rozwoju polityki klastrowej: fazę wczesnych polityk klastrowych, fazę wzmocnienia polityki klastrowej oraz fazę dojrzałych polityk klastrowych (Knop 2011). Biorąc pod uwagę ten model dojrzałości polityki klastrowej, możemy powiedzieć, że obecnie (w 2015 roku) znajdujemy się w fazie wzmocnienia polityki klastrowej, a niektóre planowane działania związane ze wzmocnieniem internacjonalizacji klastrów na poziomie centralnym mają charakter dojrzałej polityki klastrowej. Cechą dojrzałości polityki klastrowej jest również specjalizacja wsparcia klastrów uwzględniająca ich potrzeby wynikające ze specjalizacji branżowej lub tematycznej. Na razie w dokumentach strategicznych nie określono programów i instrumentów wsparcia dla klastrów kreatywnych — muszą one korzystać z instrumentów wsparcia dedykowanych wszystkim klastrom.

Aby ukierunkować wsparcie publiczne na poziomie regionalnym i narodowym w nowym okresie programowania w UE, po raz pierwszy wprowadzono kategorię „inteligentnych specjalizacji”. Komisja Europejska zakłada, że „strategia inteligentnej specjalizacji” oznacza krajowe lub regionalne strategie innowacyjne ustanawiające priorytety w celu uzyskania przewagi konkurencyjnej poprzez rozwijanie i łączenie swoich mocnych stron w zakresie badań naukowych i innowacji z potrzebami biznesowymi w celu wykorzystywania pojawiających się możliwości i rozwoju rynku.⁵ Inteligentne specjalizacje w bardzo dużym stopniu wpływają na alokację środków publicznych, również w zakresie wsparcia sektorów kreatywnych i klastrów kreatywnych.

Krajowe inteligentne specjalizacje zostały określone w wyniku konsultacji społecznych na szczeblu ogólnopolskim i zapisane w dokumencie Program Rozwoju Przedsiębiorstw, Krajowa Inteligentna Specjalizacja (KIS).⁶ Do 18 krajowych inteligentnych specjalizacji w 2015 roku została dodana i uszczegółowiona dziesięć: Inteligentne technologie kreatywne — wzornictwo, gry komputerowe, sfera audiowizualna (dźwięk i obraz).⁷ Dodanie tej inteligentnej specjalizacji jest bardzo istotnym elementem wpływającym na wiele programów publicznego wsparcia sektora kreatywnego i klastrów kreatywnych.

Na poziomie regionalnym inteligentne specjalizacje zostały określone w strategiach rozwoju regionów lub regionalnych strategiach innowacji. Według platformy S3 inteligentnych specjalizacji⁸ 62 regiony europejskie odnosi się w swoich regionalnych strategiach innowacji do obszaru przemysłów kreatywnych i kultury. W Polsce 5 regionów określiło swoje specjalizacje zgodnie z priorytetem UE związanym z przemysłami kultury i kreatywnych: małopolskie, świętokrzyskie, podlaskie, kujawsko-pomorskie i pomorskie.

Na szczeblu wsparcia bezpośrednio z samej UE możemy mówić o następujących sposobach wsparcia:

- Inicjatywa flagowa Unia innowacji — wsparcie klastrów światowej klasy (World Class Clusters). UE będzie wspierać klastry światowej klasy, których do tej pory nie ma w Polsce i nie należy się spodziewać, że do 2020 roku takie klastry powstaną.

5. Zob. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1303/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. ustanawiające wspólne przepisy dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego, Funduszu Spójności, Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich oraz Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego oraz ustanawiające przepisy ogólne dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego, Funduszu Spójności i Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego oraz uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 1083/2006. OJ L 347, 20.12.2013.

6. Zob. Krajowa Inteligentna Specjalizacja (KIS). Załącznik 4 do przyjętego w dniu 8 kwietnia 2014 r. przez Radę Ministrów Programu Rozwoju Przedsiębiorstw, [a:] <http://www.mg.gov.pl/files/upload/20534/Krajowa%20inteligentna%20specjalizacja.pdf>.

7. Zob. Branża multimedialna, wzornictwo i gry komputerowe stawiają na innowacje, [dostęp: 2015.11.12], [a:] <http://www.mg.gov.pl/node/23225>.

8. Zob. Smart Specialisation Platform. [a:] <http://s3platform.jrc.ec.europa.eu/home>.

- Wysoka jakość zarządzania klastrem (*cluster management excellence*) — promowanie jakości zarządzania klastrem poprzez dostarczanie wiedzy (informacji, programów nauczania) osobom zarządzającym klastrami.
- Certyfikacja klastrów — prowadzona przez European Secretariat for Cluster Analysis (ESCA), klastry mogą dobrowolnie poddać się procesowi certyfikacji i uzyskać certyfikat zarządzania (bronze, silver lub golden label).⁹
- Horyzont 2020 — ramowy program badań i rozwoju UE (badania przemysłowe z udziałem nauki, badania naukowe z udziałem przemysłu). Program finansuje projekty realizowane w konsorcjach, które mogą istnieć w ramach klastrów kreatywnych. Finansowanie obejmuje przede wszystkim wsparcie projektów technologie ułatwiających w obszarze ICT (Leadership in enabling and industrial technologies — LEIT), a także wyzwań społecznych.

Centralny poziom wsparcia klastrów w Polsce wynika z przesłanek realizowanej w Polsce polityki klastrowej (Dzierżanowski 2012) i obejmuje realizowane oraz planowane działania w zakresie ukierunkowania zarządzania klastrami (promowanie standardów zarządzania klastrami oraz kryteria określania Krajowych Klastrów Kluczowych). Planowane bezpośrednio wsparcie dla klastrów dotyczyć będzie wsparcia internacjonalizacji Krajowych Klastrów Kluczowych. Przewidziane wsparcie dla klastrów określone jest w programach operacyjnych: inteligentny rozwój (POIR) i Polska Wschodnia (PO PW).

Poziom regionalny wsparcia klastrów kreatywnych to przede wszystkim regionalne programy operacyjne (RPO) województw, gdzie wsparcie kierowane będzie dla klastrów istniejących przy większych wymaganiach dotyczących produktów projektów. Warunkiem realizacji wsparcia w ramach RPO jest określenie jego powiązania z regionalnymi inteligentnymi specjalizacjami.

Nie możemy zapominać o innych programach, wspierających konkretne działania w branżach kreatywnych, w których klastry kreatywne mogą występować pośrednio poprzez udział swoich członków.

Wnioski

Analiza zastosowanych do tej pory oraz planowanych do 2020 roku instrumentów wsparcia dla klastrów kreatywnych pozwala na sformułowanie następujących wniosków:

- W kończącym się w 2013 roku okresie programowania instrumenty wsparcia dla klastrów doprowadziły powstania stosunkowo dużej liczby klastrów, z których tylko niewielka część cechuje się trwałością powiązań współpracy oraz posiada efekty w postaci konkretnych produktów.
- W nowym okresie programowania najistotniejszym elementem koncentrującym instrumenty wsparcia będą inteligentne specjalizacje na poziomie regionalnym i narodowym. Właściwy ich wybór oraz weryfikacja tego wyboru w praktyce może być czynnikiem wspomagającym funkcjonowanie nie tylko sektorów kreatywnych ale także pośrednio pozostałych środowisk, które będą korzystały z wartości sektorów kreatywnych.
- Bardzo pozytywnie należy ocenić efekty prac nad dziewiętnastą krajową inteligentną specjalizacją, która nie tylko ujawniła potencjał sektorów kreatywnych branży multimedialnej ale również pozwalają na racjonalizację wsparcia publicznego projektów w sektorach kreatywnych.
- Duże zróżnicowanie wsparcia w ramach działań na poziomie europejskim, ogólnopolskim i regionalnym wymagają od zarządzających klastrami umiejętności zarządzania projektami w sieciach i konsorcjach. W nadchodzącym okresie programowanie będzie to kluczowy czynnik przetrwania klastrów i dalszego rozwoju klastrów kreatywnych.
- Ze względu na koncentrację klastrów kreatywnych w miastach należy oczekiwać różnych instrumentów wsparcia dla klastrów kreatywnych w ramach aktywności miast lub aglomeracji.
- Prowadzone badania bezpośrednio w klastrach kreatywnych ujawniają istotne braki w zakresie zarządzania wiedzą w klastrach kreatywnych dotyczące: zarządzania siecią współpracy, zarządzania kompetencjami, zarządzania kreatywnością i talentami na poziomie klastra. Klastry kreatywne powinny usprawnić te obszary poprzez projekty finansowane z funduszy publicznych.

9. Zob. The European Secretariat for Cluster Analysis, [dostęp: 2015.11.12], [a:] <http://www.cluster-analysis.org/>.

Literatura

- CARAYANNIS E.G., CAMPBELL D.F.J. (2009): „Mode 3” and „Quadruple Helix”: *Toward a 21st Century Fractal Innovation Ecosystem*. „International Journal of Technology Management”, nr 46 (3–4), s. 201–234.
- DZIERŻANOWSKI M. (red.) (2012): *Kierunki i założenia polityki klastrowej w Polsce do 2020 roku. Rekomendacje Grupy roboczej ds. polityki klastrowej (projekt, wersja I)*. Warszawa, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości.
- ETZKOWITZ H., LEYDESDORFF L. (2000): *The Dynamics of Innovation: from National Systems and „Mode 2” to a Triple Helix of University-Industry-Government Relations*. „Research Policy”, nr 29 (2), s. 109–123.
- FLORIDA R.L. (2004): *The Rise of the Creative Class. And How It’s Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. New York, Basic Books.
- KLASIK A. (2008): *Budowanie i promowanie kreatywnej aglomeracji miejskiej. Wykład inauguracyjny*. „AE Forum. Biuletyn Akademii Ekonomicznej w Katowicach” (27), s. 12–15.
- KLASIK A. (red.) (2010): *Rola sektora kultury i przemysłów kreatywnych w rozwoju miast i aglomeracji*. Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego.
- KLEMENS B. (2014): *Koncepcja klastrów a zagadnienia transferu wiedzy w perspektywie 2014–2020*. „Barometr Regionalny. Analizy i Prognozy”, nr 12 (2), s. 41–48.
- KNOP L. (2011): *Modele polityki klastrowej*. [w:] R. Borowiecki i T. Rojek (red.): *Procesy formowania więzi organizacyjnych we współczesnej gospodarce. Integracja, kooperacja, klastering*, Kraków, Fundacja Uniwersytetu Ekonomicznego.
- KNOP L. (2013): *Zarządzanie klastrem. Koncepcje, strategie, modele*. Gliwice, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej.
- KNOP L., STACHOWICZ J., KRANNICH M., OLKO S. (2013): *Modele zarządzania klastrami. Wybrane przykłady*. Monografia/Politechnika Śląska, t. 443, Gliwice, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej.
- MARTIN R., FLORIDA R., POGUE M., MELLANDER C. (2015): *Creativity, Clusters and the Competitive Advantage of Cities*. martinprosperity.org, Martin Prosperity Institute, [dostęp: 2015.11.12], [a:] <http://martinprosperity.org/media/Creativity-Clusters-and-the-Competitive-Advantage-of-Cities.pdf>.
- NUSSBAUM B. (2013): *Creative Intelligence. Harnessing the Power to Create, Connect, and Inspire*. New York, NY, HarperBusiness.
- RIFKIN J. (2011): *The Third Industrial Revolution. How Lateral Power is Transforming Energy, the Economy, and the World*. New York, Palgrave Macmillan.
- ROSENFELD S.A. (2004): *Art and Design as Competitive Advantage: A Creative Enterprise Cluster in the Western United States*. „European Planning Studies”, nr 12 (6), s. 891–904.